

V současné době se metody systémově strukturní analýzy široce uplatňují nejen v různých vědeckých oborech, ale i v praxi řízení výroby. Na Západě je systémový přístup často vydáván za novou metodologii, a dokonce za zvláštní světový názor, který prý jediný odpovídá duchu naší doby, požadavkům současné vědy a techniky.

Tato tendence vede nakonec k odmítnutí řešení vlastních filozofických otázek a k přiznání obecně metodologického statusu mezioborovým principům a metodám.

Zde je třeba zdůraznit, že obecně metodologické a světonázorové základy systémového přístupu byly pro tak složitý společenský systém, jakým je kapitalismus, rozpracovány K. Marxem v Kapitálu a v dalších pracích. Pouze na základě teorie dialektického materialismu lze správně porozumět všem rozmanitým aplikacím systémové analýzy, které existují v současné době.

Systém a systémovost

Systémem se zpravidla rozumí komplex tak či onak vzájemně působících komponentů.

Klíč k takovému pojmání systému dávají K. Marx a B. Engels, když například charakterizují kooperaci jako souhrn vzájemně působících výrobců: „mechanický součet sil jednotlivých dělníků se liší od společenské síly, která se rozvíjí, účastní-li se mnoho rukou současně konání téže nedílné operace“ [Marx 1954 : 351].

Systém je tedy nutno definovat jako souhrn objektů, jejichž vzájemné působení vyvolává vznik nových *integračních vlastností, které nejsou inherentní jednotlivým komponentům, tvořícím systém*. Vazba mezi jednotlivými komponenty systému je tak těsná, že změna jednoho z nich vyvolává změnu ostatních a často i změnu celého systému.

Také *systém na komponenty aktivně působí* — mění se v souladu se svou vlastní povahou. V důsledku toho se výchozí komponenty mění, ztrácejí některé vlastnosti, které měly předtím, než vstoupily do systému, nabývají nových vlastností a modifikují vlastnosti staré. Při vzniku systému se často vytvářejí nové komponenty, které dříve neexistovaly.

Úvahy o systému a systémovosti lze nejvýrazněji a nejúplněji ověřit na systémech, které jsou předmětem společenského poznání.

Marxistický dialektickomaterialistický názor na společnost, marxistická sociologie implikuje systémový přístup. Společenské systémy nejsou mechanické konglomeráty, libovolně vzniklé útvary, nýbrž představují objektivně existující souhrn organicky vzájemně spjatých společenských jevů. K. Marx a B. Engels nejdennkrát zdůrazňovali nutnost zkoumat souvislost a vzájemné působení společenských jevů tak, jak existují v objektivní realitě.

Marx mnohokrát kritizoval metodu spojování pojmů bez ohledu na jejich širší rámec, na určitý společensko-ekonomický systém. Rovněž V. I. Lenin

požadoval, aby se společnost zkoumala jako sociální organismus, jako celostný „systém výrobních vztahů, jako určitá společenská formace“ [Lenin 1951 : 200].

Systémový přístup ke společnosti je obsažen v Marxově a Engelsově učení o společensko-ekonomické formaci, která představuje univerzální formu společenské celostnosti, systémovosti. Je to souhrn ohraničeny vzájemně spjatých společenských jevů (ekonomických, sociálně politických, duchovních atd.), jejichž základ tvoří historicky určitý způsob výroby materiálních statků.

Ve své teorii společensko-ekonomické formace ukázali Marx a Engels organickou jednotu a vzájemnou souvislost různých společenských jevů, čímž vyvrátili idealistické a metafyzické názory předmarxovských sociologů na společnost. Prokázali neudržitelnost jejich ahistorických abstraktních názorů na společenský život a zdůvodnili, že „společnost vůbec“ neexistuje, že je pouze konkrétně historická společnost, tedy společnost — jak psal Marx — „na určitém stupni dějinného vývoje, mající zvláštní, odlišný charakter“ [Marx-Engels 1959 : 414].

Pojem společensko-ekonomické formace umožnil orientaci ve složitém komplexu společenských jevů a vyčlenění nejpodstatnějšího, obecného a opakujícího se, tedy odhalení zákonitostí společenského vývoje. Díky tomu dějiny společnosti už nepůsobí jako chaotický shluk jevů, jsou zákonitým přírodně historickým procesem posloupnosti formací.

Máme-li všestranně poznat systém, musíme především prozkoumat jeho vnitřní strukturu, zjistit, jaké komponenty ji tvoří, jaké má funkce, jaké síly a faktory zajišťují celostnost a relativní samostatnost systému.

Vnitřní vlastnosti systému lze charakterizovat z hlediska *systémově komponentního, systémově strukturního, systémově funkčního a systémově integračního*.

A. Systémově komponentní hledisko

Každý systém má určitý soubor komponentů. Systémově komponentní pohled systémového přístupu hledá odpověď na otázku: *z čeho, z jakých prvků se skládá celek*.

V sociálních systémech existují komponenty věcné, procesuální, duchovní a lidské.

Věci jako komponenty společenského systému jsou předměty používané v rámci společenského života. Jsou to především pracovní nástroje, pracovní prostředky, předměty spotřeby, které člověk používá v procesu výrobní, sociálně politické a duchovní činnosti a které vytváří z přírodních látek tím, že využívá zákonitostí vývoje přírody.

Věci jako sociální fenomény nemohou být pochopeny samy o sobě, vně lidské činnosti. Jsou to produkty konkrétní práce a jako takové mají přírodní základ. Zároveň však plní určité sociální poslání: jsou prostředkem uspokojování potřeb.

Základní věcné komponenty — *výrobní prostředky* — které jsou ve vlastnictví té či oné třídy nebo skupiny tříd, vykonávají v závislosti na povaze společenského systému důležitou společenskou funkci: tvoří základ společenských vztahů, určují místo té či oné třídy ve společenské organizaci práce a rovněž formy, jimiž tato třída získává prostředky ke svému životu. Za socialismu jsou výrobní prostředky převážně objektem společenského (celostátního nebo kolektivního) vlastnictví, které plodí vztahy spolupráce a vzájemné pomoci, založené na práci osvobozené od vykořisťování, vyvolává k životu socialistický princip rozdělování. Za kapitalismu jsou naproti tomu předmětem

soukromokapitalistického vlastnictví, které zakládá vztahy nadvlády a vykořisťování; nespravedlivého rozdělování životních potřeb.

Druhou skupinu komponentů společenského systému tvoří *procesy ekonomické, sociálně politické a duchovní praktické, zvláště procesy učení, výchovy atd.* Každý společenský proces je nutně spjat s činností lidí, sociálních skupin, tříd

Třetí skupina komponentů má *duchovní povahu*. Jsou to společenské ideje, které však neexistují samy o sobě, nýbrž jenom ve vědomí lidí. Ideje jsou vytvářeny, osvojovány a rozšiřovány lidmi a ti se jimi řídí ve své činnosti, ve svém vztahu k věcem, ke společenským procesům a k sobě navzájem. Za idejemi vždy stojí určité lidské zájmy a potřeby, odpovídající zájmům a potřebám systému (společnosti, třídy), k němuž lidé náležejí.

Je tedy zřejmé, že základním komponentem každého společenského systému je vždycky člověk jako *společenská bytost*, tj. bytost sociálně organizovaná, uvědomělá, kladoucí si určité cíle a usilující o jejich uskutečnění. Člověk současně získává svou společenskou podstatu jenom tehdy, je-li zapojen do určitého společenského systému.

B. Systémově strukturní hledisko

Velký význam při určování kvalitativní specifiky systému, jeho zvláštností a vlastností má *struktura — způsob vazby a vzájemného působení komponentů, jež systém tvoří.*

Struktura spojuje komponenty, a tím, že jim propůjčuje určitou obecnost, celostnost, podmiňuje vznik nových kvalit, které nebyly vlastní žádné z nich. Zvláštní význam pro zachování systému má *relativní samostatnost a stabilita struktury.*

V případě společnosti představuje struktura její *vnitřní organizaci*; je souhrnem společenských vztahů.

Strukturu každého společenského systému *určují vztahy mezi lidmi, především vztahy výrobní.* Lidé jednají v různých sférách společenského života — ve sféře ekonomické, sociálně politické, duchovní, rodinné. Každá z nich má své zvláštnosti, které jsou poznamenány kvalitativní povahou společnosti a určovány především vládnoucími formami vlastnictví. Struktura společenského systému však nepředstavuje jenom vzájemné vztahy lidí. Jejimi elementy jsou rovněž vztahy mezi jednotlivými sférami společenského života.

C. Systémově funkční hledisko

Každý systém sociálního řádu je aktivní, což se projevuje v jeho *funkcích*. Samy funkce systému jsou integrovaným výsledkem fungování komponentů, které systém tvoří.

Funkce komponentů mají ve vztahu k systému *cílovou povahu*. Není-li tomu tak, komponent se ze systému vylučuje a stává se cizorodým prvkem. Je třeba zdůraznit, že funkce jsou „spjaty“ s komponenty a realizují se v rámci struktury a vnitřní organizace, která je systému vlastní. Proto změny v povaze komponentů a v povaze jejich vzájemného působení (tj. změny ve struktuře) nutně vyvolávají odpovídající změny jak ve funkcích komponentů, tak ve funkcích systému v celku.

Funkce jsou ve vztahu koordinace nebo subordinace. *Koordinace* znamená *horizontální* sladění funkcí komponentů. Tak koordinují svou činnost například jednotliví členové brigády, jednotlivé brigády v dílně, jednotlivé dílny závodu. *Subordinace* znamená *vertikální* sladění funkcí, podřízení funkcí jedněch kom-

ponentů funkcím jiných komponentů a podřízení veškerých komponentů systému jako celku.

Subordinace funkcí poukazuje 1. na *specifické místo* a různý význam každého z komponentů při uskutečňování funkcí systémů; 2. na to, že každý daný systém integruje funkce svých komponentů a přitom sám plní určitou funkční roli v jiném, rozsáhlejší a složitějším systému, jehož komponentem je sám.

Z hlediska funkční koordinace celostního systému zkoumal K. Marx například pracovní proces. Komponenty práce jsou: práce sama jako vydávání pracovní síly, pracovní předmět, tj. objekt, na nějž je zaměřena lidská práce, a pracovní prostředky, především nástroje, pomocí nichž člověk působí na pracovní předmět. Pracovní prostředky a jejich funkce jsou v pracovním procesu nejdůležitější; právě jimi jsou určovány funkční zvláštnosti všech ostatních prvků, ba dokonce ekonomická epocha jako celek. „Ekonomické epochy se neliší tím, co se vyrábí, nýbrž tím, jak, jakými pracovními prostředky se vyrábí. Pracovní prostředky jsou nejen měřítkem vývoje lidské pracovní síly, nýbrž i ukazatelem společenských vztahů, za nichž se pracuje.“ [Marx-Engels 1962 : 199].

Marxistická dialektika funkční vztahy neabsolutizuje, a také se na ně neomezuje, jak činí funkcionalisté typu T. Parsonse, nýbrž jde dále a hlouběji a pod funkcionálními vztahy odhaluje *vztahy kauzální*. Funkční vztahy nejsou vždy vztahy příčinnými. Při zkoumání systémů je nejdůležitější odhalit jejich společenskou determinovanost, příčinnou podmíněnost. Zevrubná analýza funkčních vazeb, směřující k tomu, aby se z nich vyčlenily kauzální závislosti, je nutným požadavkem Marxova systémového přístupu k jevům společenského života.

D. Systémově integrační hledisko

Jednou ze základních otázek systémového přístupu je otázka *systémovosti*, tj. mechanismů, které zajišťují zachování kvalitativní specifiky systémů, jejich fungování a vývoj.

Nejobecnějším základem systémovosti je *materiální jednotu světa* a skutečnosti inherentní dialektické principy vzájemné souvislosti a pohybu, které se však v různých oblastech skutečnosti modifikují a v každém konkrétním systému určitého typu nabývají svých zvláštních specifických forem.

Společenské systémy náležejí do třídy samořídících se systémů, které obsahují mechanismy a faktory řízení.

Řízení je nepostradatelnou náležitostí, vyplývající ze systémové povahy společnosti, ze společenské, kolektivní práce lidí, z nutnosti vzájemného styku v pracovním a životním procesu, z nutnosti směřovat produkty lidské materiální a duchovní práce.

„Každá bezprostřední společenská, tj. společná práce konaná v poměrně velkém měřítku, potřebuje ve větší nebo menší míře řízení, které uvádí v soulad individuální práce a plní všeobecné funkce vznikající z pohybu celého produktivního tělesa — na rozdíl od pohybu jeho samostatných orgánů“ [Marx 1954 : 356].

Řízení se uplatňuje nejen ve výrobě, ale i ve společenském a duchovním životě lidí.

Spolu se vznikem společnosti se ustavily a doposud působí dva mechanismy řízení společenského systému — živelný a uvědomělý. V případě živelného mechanismu je pořádací a řídící účinek výslednicí průniku a křížení různých, často vzájemně protichůdných sil a nahodilých jedinečných dějů, je výsledkem obecné tendence ve slepé hře náhod; svou povahou je automatický a nevyža-

duje lidské intervence. Příkladem živelného mechanismu řízení je trh, fungující za kapitalismu jako hlavní regulátor ekonomiky.

Vedle živelných, nenaprogramovaných faktorů působí ve společnosti na každém stupni vývoje uvědomělé faktory jejího řízení, spjaté s cílovou činností lidí. Ve vazbě na ně se utvářejí specifické společenské instituce — *subjekty řízení*, tj. systém orgánů a organizací, které vědomě působí na společnost, aby dosáhla určitých výsledků.

Je třeba poznamenat, že stupeň emancipace každé konkrétní společnosti od živelného působení nahodilosti je různý podle intenzity a účinnosti odporu, jaký společnost klade živelným faktorům.

Vědomé řízení společnosti má tedy *konkrétně historickou povahu*. Meze řízení, jeho obsah, cíle a zásady závisí na podstatě společnosti — na typu ekonomických vztahů a na povaze sociálně politického zřízení. V třídní společnosti má uvědomělé řízení *třídní, politický charakter*. Uskutečňuje se v zájmu třídy, která ekonomicky vládne.

Faktory vědomého řízení společnosti prodělaly v procesu společenského pokroku hluboké změny — od řízení na základě bezprostředních zkušeností a daných z pokolení na pokolení děděných obyčejů prvobytně pospolné společnosti až po vědecké poznání společenských procesů a jejich uvědomělé řízení na vědeckém základě v podmínkách socialismu.

Žádný společenský systém neexistuje sám o sobě a izolovaně, ale vždy ve spojitosti s jinými systémy společenského a přírodního řádu. Tyto, ve vztahu k danému systému vnější útvary, které jsou s ním spojeny sítí komunikací, tvoří jeho vnější prostředí.

Otázka hranice mezi systémem a prostředím není tak jednoduchá, jak by se na první pohled zdálo. Prostorové a časové hranice společenských systémů jsou obtížně určitelné. Například vazba mezi systémem a prostředím bývá někdy tak těsná, že se přirozeně objevuje otázka, zda určitý vnější jev, který je jednou z podmínek existence systému, k němu nenáleží, či naopak, zda jev, který není příliš organicky včleněn do systému, by nebylo lépe považovat za jev vnějšího prostředí.

Kritériem by zde měla být účast nebo neúčast daného jevu na vytváření systémových vlastností, jakož i povaha a stupeň této účasti. K systému by pak patřily jenom ty objekty, jevy a procesy, které se *přímo a bezprostředně podílejí na tvorbě jeho vlastností*.

Prostředí společenského systému je velmi rozmanité. Je jím především prostředí přírodní, přírodně klimatické podmínky, v nichž ten který společenský systém funguje. Pro každý systém existující v rámci společnosti jsou prostředím i *jiné sociální systémy*, s nimiž je daný systém *v ekonomické, společenské a duchovně informační interakci*.

Jelikož vnější prostředí hraje významnou roli při fungování a vývoji společenského systému, je třeba mít v procesu poznání i v praxi na zřeteli závislost vlastností systému nejen na vnitřních faktorech (skladba, struktura a funkce systému), ale i na vnějších procesech.

Význam vnějšího prostředí však přitom nelze absolutizovat. Absolutizace prostředí je ve společenském poznání zdrojem i rysem různých teorií rovnováhy. Specifika a podstata sociálního systému jsou určovány především charakterem jeho komponent — povahou jejich vnitřního vzájemného působení. Vnější působení se vždy modifikuje vnitřními vlastnostmi systému, vnitřními protiklady, které jsou systému vlastní.

Každý společenský systém, ať jde o společnost nebo stát či třídu, stranu, pracovní kolektiv atd., *má své dějiny, svůj počátek a konec a prochází stádem*

vzniku, vývoje a rozkvětu. Společnost jako celek, její konkrétně historické typy a podsystémy, které je tvoří, fungují a vyvíjejí se *v čase.*

Chceme-li poznat konkrétní společenský systém, musíme vědět, jak vznikl, jakými základními etapami prošel ve svém vývoji, v jakém stadiu je nyní a jaké má historické perspektivy.

Nové společenské systémy vznikají různým způsobem: Jedna společensko-ekonomická formace je vystřídána jinou v důsledku revoluce. Radikální kvalitativní změny různého druhu probíhají i v jedné a téže formaci. V rámci jedné formace vznikají nové státy.

Při utváření a vývoji společenských systémů působí historická *kontinuita.* Jak vzniká nový společenský systém na základě systému předcházejícího, to přesvědčivě ukázal K. Marx svou analýzou utváření ekonomického systému kapitalismu. Tento systém vznikl v lůně feudálního řádu jako určitá jednota minima nutných komponentů. V procesu svého konstituování přeměnil staré ekonomické formy a vytvořil nové. Renta, úrok, obchodní zisk atd. se staly komponenty jeho ekonomiky poté, kdy byly vtaženy do celkového proudu výroby a akumulace nadhodnoty. Novým typickým komponentem se stala pracovní síla jako zboží.

Komponenty společenského systému, elementy jeho struktury, nejsou rovnocenné nejen z hlediska jejich místa a role ve fungování systému, ale i z hlediska *perspektiv a možností jeho zdokonalování a vývoje.* Některé komponenty ztrácejí v systému své místo a význam, jiné nepřekračují rámec základní kvality systému a jsou bez budoucnosti a opět jiné jsou nositeli nových možností, předpokladem a zárodkem vzniku nového dokonalejšího systému. Proto se při zkoumání sociálního systému nelze omezit jen na charakteristiku současného stavu. Je třeba odhalit dynamiku systému, pochopit jej z hlediska jeho vývojových perspektiv, rozeznat v rozmanitosti jeho komponentů to, co je progresivní, co je dokonalejší a schopné života, co neustále roste a vyvíjí se.

V tomto ohledu je příkladem klasická Marxova a Engelsova analýza složitého systému třídních vztahů kapitalismu. Odhaluje hlavní pokrokovou třídu systému — proletariát, specifikuje jeho velké historické poslání jako hrobaře buržoazie a tvůrce nové, socialistické společnosti a ukazuje cestu, po níž má lidstvo kráčet od kapitalismu k socialismu.

Společenský systém je tedy velmi složitým celkem. Jak poznamenal V. I. Lenin, existují v něm pozůstatky minulosti, základy přítomnosti a zárodky budoucnosti [Lenin 1951 : 156—157].

Socialistická společnost obsahuje komponenty převzaté z kapitalismu, vlastní socialistické komponenty a komponenty nového, komunistického stadia společnosti. Její vývoj je procesem postupného překonávání těchto komponentů, které mají povahu přežitků, procesem přeměny prvků socialistické kvality v prvky kvality komunistické, přeměny struktury a funkcí socialistického společenského systému ve strukturu a funkce komunistického společenského systému.

Literatura

Lenin, V. I.: *Spisy, sv. 1.* Praha, Svoboda 1951.

Marx, K.: *Kapitál, sv. I.* Praha, SNPL 1954.

Marx, K. — Engels, B.: *Spisy, sv. 6.* Praha, SNPL 1959.

Marx, K. — Engels, B.: *Sočíněníja, sv. 23.* Moskva, Gos. izd. političeskoj literatury 1962.